כאז כן עתה?

אביעזרי פרנקל, רחובות

לפני כעשר שנים, בשבת פ' בא, נזדמנתי לעיר אדלייד בדרום אוסטרליה. רב הקהילה, הרב ברוך דייויס שליט"א, כיום רב באחת הקהילות בלונדון, נהג לשאול את הציבור שאלה לפני קריאת התורה, על מנת שיהרהרו בה בין גברא לגברא. לאחר קריאת התורה, לפני מוסף, הוא ביקש הערות מהקהל, ונתן תשובות משלו. באותה שבת הוא שאל, האם זה יאה לעם הנבחר, העומד ערב גאולתו הלאומית, ולפני קבלת התורה, לנצל את טוב ליבם של המצרים ו'לשאול' מהם כלי כסף, כלי זהב ושמלות? היש לעסוק בביזה וסיפוק תאוות בצע ערב חג החרות? היכן המוסר היהודי? ומדוע האגודה לזכויות האזרח לא יזמה נקיטת צעדים משפטיים לנוכח רמייה קולקטיבית כזו? והיכן היתה אגודת 'בצלם'? הלא היא מסרה בשעתו לשלטונות החוק שמשה הרג אזרח מצרי תמים, ודרשה להעמידו לדין בטענה הצודקת שדם של מצרי אדום כדמו של יהודי? אלא שמשה ברח מפני החוק לחו"ל. אך המחדל האמיתי היה בחוסר המעש של הגופים המשפטיים הרשמיים. מדוע הפרקליטות והיועץ המשפטי לממשלה לא דאגו לחקור את משה רבינו תחת אזהרה ביחידה לחקירת פשעים חמורים בחשד של הסתה המונית לנצל את המצרים התמימים בצורה כה מחפירה? והכיצד החמיצו האגודה לאיכות השלטון והאגודה לפלורליזם שלטוני הזדמנות-פז לעתור לבג"ץ במגמה לחשוף ברבים את השחיתות של משה, המנהיג האנטי-דמוקרטי שכל אדם נאור ומתקדם צריך להסתייג ממנו במרץ?

בעת ביקורי שם, למספר שבועות, קראתי בתורה, והרב עמד אף הוא בבימה לנהל את העליות והברכות. על כן היה לי נוח לשאול אותו האם בדעתו להשיב על השאלה כפי שמשיבה הגמרא בסנהדרין? ואכן כוונתי לדעתו: "שוב פעם אחת באו בני מצרים לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון. אמרו לו: הרי הוא אומר, 'וה' נתן את חן העם בעיני מצרים וישאלום...' (שמות יב לו). תנו לנו כסף וזהב שנטלתם ממנו. אמר גביהא בן פסיסא לחכמים, תנו לי רשות ואלך ואדון עימהן לפני אלכסנדרוס. אם ינצחוני, אמרו להם הדיוט שבנו נצחתם; ואם אני אנצח אותם, אמרו להם תורת משה רבינו נצחתכם. נתנו לו רשות והלך ודן עימהן. אמר להן, מהיכן אתם מביאים ראייה? אמרו לו מן התורה. אמר להן, אף אני לא אביא לכם ראייה אלא מן התורה, שנאמר, 'ומושב בני ישראל אשר ישבו במצרים, שלשים שנה וארבע מאות שנה' (שם שם מ). תנו לנו שכר עבודה של ששים ריבוא ששיעבדתם במצרים שלשים שנה וארבע מאות שנה. אמר להן אלכסנדרוס מוקדון, החזירו לו תשובה. אמרו לו, תנה לנו זמן שלושה ימים. נתן להם זמן, בדקו ולא מצאו תשובה..." (סנהדרין צא ע"א). (עיין גם בפירוש רבינו חננאל בשמות יא ב, שכתב שמאחר ועבד עברי זכאי להענקה לאחר שבע שנות עבודה, קל וחומר שבני ישראל זכאים לכך לאחר רד"ו שנים של שיעבוד.)

* * *

חמש הערות בשולי גמרא זו.

א. הגמרא היא מובאה ממגילת תענית, אך מגירסת המגילה שלפנינו (ווילנא, תרנ"ג) נראה שמעשה זה ושני האחרים שיובאו בהמשך כאילו נעשו בעת אחת, בעוד שמהגירסא שבבלי לפנינו נראה שהמעשים באו בזמנים שונים ("ושוב פעם אחת..."). בגירסת המגילה, לגביהא בן פסיסא תואר 'שוער הבית' ('שומר הבית' -- לפי כ"י אוקספורד), דהיינו בית המקדש.

ב. הגמרא בסנהדרין שם מספרת לנו שגביהא בן פסיסא היה גיבן. כפי שנרמז שם, הוא גם לא נמנה על גדולי החכמים. אך ידיעותיו וחושו הבריא בכל זאת איפשרו לו להתמודד בהצלחה במשפט בפני גדול השליטים בזמנו, כשליח נאמן לעמו. מעשה זה, ושני האחרים, מובאים גם, בשנויים ותוספות, בבראשית רבה פרשה סא סעיף ז (ו) ובילקוט שמעוני שם (בשניהם השם הוא גביעה בן קוסם [או קיסם ---- עיין בהערתו של משה אריה מירקין על מדרש רבא שם]). עיין גם באוצר המדרשים (אייזנשטיין). בבראשית רבה ובילקוט שמעוני, שם (ובמגילת תענית) מובא גם חשבון חלקי של הכספים שהיה על המצרים לשלם ליהודים כפיצויים על השיעבוד.

ג. התרגום של "ויוציאם בכסף וזהב, ואין בשבטיו כושל" (תהלים קה לז) הוא: "ואפקינון בסימא ודהבא, ולא אתדנו עם מצראי למתקלא", דהיינו, לא התדיינו עם המצרים לכשלון. נראה שהתרגום מרמז כאן על ההתדיינות בפני אלכסנדרוס. עיין חידושים והגהות על סנהדרין שם.

ד. ה"משך חכמה" בבראשית מז כג שואל, מדוע המצרים נכנעו כה מהר לדבריו של גביהא בן פסיסא? הם יכלו לטעון שלא העם המצרי שיעבד את בני ישראל, אלא פרעה, שנאמר בפ' שמות, "...ויבן ערי מסכנות **לפרעה**, את פתם ואת רעמסס" (שמות א יא). היה על בני ישראל לתפוס את נכסי המלך, אם בכלל, אך לא את נכסי העם! משיב ה"משך חכמה", שכדי ללמד אותנו שקושיא מעיקרא ליתא, סיפרה לנו התורה בשלהי פ' ויגש שיוסף קנה את העם המצרי ואת נכסיו לפרעה, שנאמר, "...הן קניתי אתכם היום ואת אדמתכם לפרעה..." (בראשית שם). נמצא שבני ישראל, במעשה ביזת מצרים, לא תפסו אלא את נכסי המלך.

ה. בולט ריבוי העיסוק של התורה בעניין ניצול מצריים. בנוסף להבטחה לאברהם אבינו בברית בין הבתרים בפ' לך-לך "וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי, ואחרי כן יצאו ברכש גדול" (שם טו יד), הנושא מוזכר שוב בפ' שמות, מיד בהתגלות הראשונה של ה' אל משה בסנה בהר חורב: "ונתתי את חן העם הזה בעיני מצרים, והיה כי תלכון לא תלכו ריקם. ושאלה אשה משכנתה ומגרת ביתה כלי כסף וכלי זהב ושמלת, ושמתם על בניכם ועל בנתיכם ונצלתם את מצרים" (שמות ג כא-כב). בפ' בא מוזכר העניין פעמיים. פעם אחת לפני מכת בכורות, "דבר נא באזני העם, וישאלו איש מאת רעהו ואשה מאת רעותה כלי כסף וכלי זהב. ויתן ה' את חן העם בעיני מצרים, גם האיש משה גדול מאד בארץ מצרים בעיני עבדי פרעה ובעיני העם" (שם יא ב-ג). ובעצם שעת היציאה, "ובני ישראל עשו כדבר משה, וישאלו ממצרים כלי כסף וכלי זהב ושמלת. וה' נתן את חן העם בעיני מצרים וישאלום, וינצלו את מצרים" (שם יב לה-לו).

ייתכן שריבוי האזכורים של ביזת מצרים מלמד אותנו שהיתה רתיעה טבעית בעם ממעשה הניצול. היה אפוא צורך לזרזו על כך --- ובלשון רכה של בקשה (דבר נא באזני העם --- עיין רש"י). בתקופתנו אנו, התמהמה עם ישראל חמישים שנה עד שהעז לבקש מיורשי הרוצחים להחזיר לעצמו חלק קטן מהרכוש שנשדד. אמנם בשנים הראשונות לאחר המלחמה היה מסך ברזל, אך כידוע, חלק מהמפעלים שהעסיקו עובדי כפייה, בנקים שויציים וצרפתיים, חברת ביטוח איטלקית ומוזיאונים צרפתיים ואחרים היו כל העת מהעבר "שלנו" של אותו מסך. גם משכן ראש ממשלת צרפת ושגרירויות צרפת ברחבי תבל מכילים כנראה עד היום פריטים שנשדדו מיהודים, כגון ריהוט ותמונות. ייתכן ואילו היינו פתוחים ונכונים יותר להתעמק בפשוטו של מקרא על ביזת מצרים ולהסיק הימנו לקחים מעשיים, ומתעוררים ללמוד מההיסטוריה של עמנו, היינו מטפלים בעניין זה יותר מהר; וממתיקים, לפחות במקצת, את שנותיהם האחרונות של ניצולי השואה.

בדידי הווה עובדא. כידוע, תכננו הנאצים מוזיאון של "הגזע הנכחד" בפראג, ולכן אספו לשם כמה מהאוצרות של היהודים שהם טבחו. לאחר מו"מ שנמשך שנים, ניאותה ממשלת צ'כיה (אז: צ'כוסלובקיה), לפני כשש עשרה שנה, כשהיתה עדיין מעבר למסך הברזל, לשלוח תצוגה ניידת של אחדים ממוצגי יודאיקה אלה לסיבוב הצגה פומבית בכמה מהערים הגדולות של קנדה. באותה עת שהיתי באחת הערים האלה. אחד ממנהיגי הקהילה היהודית שם פנה לקהל בדרשתו וזירז את הציבור לבקר בתצוגה בשעה גדולה זו שזכינו למאור פניה של ממשלת צ'כיה, ולצפות באוצרות יהודיים, לתקופה קצרה. אמרתי לאותו מנהיג, שבמקום להתמוגג על חסדה של ממשלת צ'כיה, היה ראוי לו לזרז את עורכי הדין והמשפטנים בקהל להתארגן ולדרוש מהשלטונות צו עיקול, או לפחות צו איסור יציאה לחו"ל של התצוגה, כי הלא מדובר ברכוש גזול. דברי נפלו על אזניים ערלות. לא רק שהיהודים הלכו בהמוניהם ליהנות מנוסטלגיה מלנכולית, אלא אף קנו ממיטב כספם רפרודוקציות --- חיקויים ותדמיות מצולמות של שכיות החמדה של עצמם, ובהם פרוכות וכתרי תורה, תוך הבעת תודה עמוקה לממשלות קנדה וצ'כיה על טוב ליבן.

* * *

החג הראשון של עם ישראל, חג החרות, מציין בין השאר, שחרור מהשיעבוד האכזרי של המצרים; ויש בו גם רמז יפה לחיבת ארץ ישראל: "...וכוס חמישי, דהיינו למאן דצריך למשתיה, הוא כנגד 'והבאתי' (שמות ו ח), שגם הוא גאולה; כדאמרי אינשי, מאן דמריה שחרריה ומסר כל דידיה בידיה, אי לא אייתיה לבי דריה, מאי אהני ליה?" (דעת זקנים מבעלי התוספות, שם יב ח. עיין גם הגדה של פסח של הרב כשר, בעניין כוס חמישי עמוד 95, ובקונטרס שלו על כוס חמישי שם עמוד קע). ובעברית: עבד שרבו שחררו ומסר כל רכושו בידו, אם לא הביאו לבית דירתו, מה מועילה לו כל הטובה? כלומר, אם הקב"ה לא היה מביא אותנו לארץ ישראל, מה הועילה לנו היציאה ממצרים? גם החג האחרון שמוזכר בתלמוד, חג החנכה, מציין נצחון על אויבים ומתנכלים, וכמובן הוא גם קשור קשר אמיץ עם הארץ. אך רוב ההתנכלויות שעם ישראל עמד בהן, זכו רק לציון הסטורי קטן. נזכיר כאן שניים מהם, השגות על בעלותנו על ארץ ישראל, שקשורים אף הם בשמו של אלכסנדר הגדול, הוא אלכסנדרוס מוקדון בלשון התלמוד, במחצית השנייה של המאה הרביעית לפני הספירה, בעצם ימי בית שני. אלכסנדר היה מלך מקדוניה, אחת מששת המדינות שהרכיבו את יוגוסלביה, לפני ששבה והתנפצה שוב למרכיביה הצהובין זה לזה, לאחר מותו של טיטו. אלכסנדר כבש רבות מארצות המזרח. היהודים בקשו לקיים אתו יחסים תקינים, וגם הצליחו בכך, בדרך כלל. ביומא סט ע"א מובא כיצד שמעון הצדיק פגש את אלכסנדרוס והפך גזרה קשה נגד ישראל למפלה לאויביה הכותיים שבקשו להחריב את בית המקדש. זה גם מוזכר בחלק מהמדרשים הנ"ל. אלכסנדרוס גם מוזכר בהרבה מדרשים נוספים, כגון בתנחומא, וילמדנו. הוא גם מובא בפרקי דרבי אליעזר ובמחזור ויטרי, בקשר לשמעון הצדיק. במסכת תמיד (לא ע"ב-- לב ע"ב) מסופר על שאלות העומדות ברומו של עולם ששאל אלכסנדר את "זקני הנגב" ועל דו-השיח בינו לבין חכמי ישראל. על נסיונות להעכיר את האווירה מספרת לנו הגמרא בסנהדרין שם. נביא כאן את שני המקרים הנותרים.

"כשבאו בני אפריקיא [מזרע חם] לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון, אמרו לו: ארץ כנען שלנו היא, דכתיב [בגבולות הארץ!] '...ארץ כנען לגבלתיה' (במדבר לד ב). וכנען זקנם של שבט זה הוא. אמר להו גביהא בן פסיסא לחכמים, תנו לי רשות...נתנו לו רשות והלך ודן עמהם. אמר להם, מהיכן אתם מביאים ראייה? אמרו לו, מן התורה. אמר להן, אף אני לא אביא ראייה אלא מן התורה, שנאמר, 'ויאמר ארור כנען, עבד עבדים יהיה לאחיו' (בראשית ט כה). עבד שקנה נכסים, עבד למי ונכסים למי? ולא עוד, אלא שהרי כמה שנים שלא עבדתנו [היה לו גם הומור]! אמר להם אלכסנדרוס מלכא,

החזירו לו תשובה. אמרו לו, תנה לנו זמן שלושה ימים. נתן להם זמן, בדקו ולא מצאו תשובה...״.

״ושוב פעם אחת באו בני ישמעאל ובני קטורה לדון עם ישראל לפני אלכסנדרוס מוקדון. אמרו לו: ארץ כנען שלנו ושלכם, דכתיב, 'ואלה תלדת ישמעאל בן אברהם...״ (שם כה יב), וכתיב 'ואלה תולדת יצחק בן אברהם...״ (שם שם יט). אמר להן גביהא בן פסיסא לחכמים, תנו לי רשות...אמר להן, אף אני לא אביא ראייה אלא מן התורה, שנאמר 'ויתן אברהם את כל אשר לו ליצחק. ולבני הפילגשים אשר לאברהם נתן אברהם מתנת...' (שם שם ה-ו). אב שנתן אגטין [שטר צוואה] לבניו בחייו ושיגר זה מעל זה, כלום יש לזה על זה כלום?״

כאז כן עתה, יש מתנכלים רבים לאחיזתנו בארץ ישראל. ההיסטוריה חוזרת על עצמה, לא כן?

* * *

סבורני שהתשובה על השאלה האחרונה היא דווקא שלילית: במקרה זה ההיסטוריה לא חזרה על עצמה, אלא נהפכה. נראה שמה שחזר על עצמו הוא שלא למדנו ולא כלום מן ההיסטוריה שלנו, כמו בעניין ביזת מצרים כדלעיל. אפילו איננו מודעים לה. כמה ממנהיגי המדינה הנאורה שלנו שמעו אי-פעם על הגמרא בסנהדרין שהובאה לעיל? סוגייא זו פותחת במלים ״...איתנטילו דימוסנאי מיהודה ומירושלים״ ממגילת תענית, כלומר הוכרז על יום טוב כאשר ה'דימוסנאי' נוטלו והועברו מעם ישראל. רש״י: ״דימוסנאי --- עוררין בעלי **חמס**, שהיו רוצין ליטול חלק ביהודה ובירושלים״. גם כאן ההיסטוריה נהפכה.

ומדוע אמרנו שההיסטוריה נהפכה? נשים לב: מי אמר אז חצייה של הארץ שלנו וחצייה שלהם? --- בני קטורה ובני ישמעאל. ומי אמר כולה של עם ישראל? חכמי ישראל ושליחם גביהא בן פסיסא. ומי אומר כיום שנגזרה גזרה שהארץ הזאת שייכת לשני עמים? (מניין? מי גזר?) ומי אומר כולה שלי? וכבר ידוע מהמשנה הראשונה בבא מציעא מה גורלו של זה הטוען לחצי. גם על הרבע שכאילו מגיע לו, עליו להלחם (״ישבע שאין לו בה פחות מרביע״). והאם מנהיגי העם מוכנים כיום לשלוח שליח רצוי לרוב אחיו אל המושל הגדול אשר מעבר לים, שיוכיח למושל מהכתובים ומההיסטוריה, בתמיכת רוב העם, שכולה שלנו? שאין לנו בה פחות מרביע? ומי רצה ליטול חלק ביהודה ובירושלים? אנשי החמס. ומי רצה את כולה? עם ישראל. והיום קיים אותו ויכוח בדיוק, אך השחקנים התהפכו!

וה' ירחם על עמו ויזכהו לגאולה שלמה במהרה בימינו אמן.

(עדכון של מאמר שהופיע במוסף לענייני ספרות, 'הצופה' ער״פ י״ד ניסן ה-תשנ״ט, 31.3.99)